

Dr Sreten Vujović

Način života u novim stambenim naseljima za vreme socijalizma

Primer sociološkog istraživanja Banovog Brda i Žarkova u Beogradu 1985. godine

Društveni kontekst, cilj i pretpostavke istraživanja

Cilj ovog empirijskog sociološkog istraživanja bio je da se prouči upotrebna vrednost Banovog Brda i Žarkova da bi se doprinelo optimalizaciji uslova života pojedinaca i društvenih grupa u tim naseljima. Kako se živelo na Čukarici, čiji su sastavni delovi Banovo Brdo i Žarkovo, osamdesetih godina prošlog veka? Kakvo je tada bilo jugoslovensko odnosno srpsko društvo? Evo nekoliko odgovora na ta pitanja i to iz ugla urbane sociologije.

Reč je o društvu u kome je postojala mešavina plana, tržišta i samoupravljanja uz prevagu politike nad ekonomijom. Protivrečnosti i hibridni karakter toga društva i isprepletenost etastičkog, tržišnog i samoupravnog elementa u njemu još više su pojačani ekonomskom krizom koja je tada bila na delu.

Ustavom iz 1963. godine opština („komuna“) je određena kao osnovna društveno-politička zajednica. Sažeto, ona je društveno-ekonomska i politička teritorijalna zajednica u kojoj građani neposredno ili preko svojih delegacija (skupština i njihovih organa) ostvaruju osnovne funkcije i usklađuju pojedinačne i posebne sa opštim interesima. Ona obuhvata kako oblike i ustanove neposredne samouprave radnih ljudi i građana (referendum i zborove birača), mesne zajednice, skupštinu kao nosioca funkcije vlasti i ostvarivanje opštih poslova društvenog samoupravljanja, tako i organizaciju i najvažnije odnose u radnim i drugim organizacijama. Mesne odbore i stambene zajednice u gradovima 1963. godine zamenjuje nova najniža forma lokalne samouprave – mesna zajednica. Ona je u početku bila fakultativnog karaktera, da bi Ustavom iz 1974. godine bila određena kao obavezni oblik samoupravnog organizovanja građana na teritorijalnom principu. Mesna zajednica je uz radnu organizaciju bila osnovna ćelija poretka, koja je delegatskim sistemom omogućavala odlučivanje građana od lokalnog nivoa prema višem i to preko Veća mesnih zajednica u opštini. U tom periodu Mesna zajednica je bila pravni subjekat, a to znači da je imala ustavnu i sudsku zaštitu, svoj statut, rukovodeća tela, sopstvene nekretnine i prihode. Ljudi su dobro poznavali probleme u okviru mesne zajednice, znali su da artikulišu svoje potrebe, interese i prioritete i bili sposobni da organizuju i izvedu lokalne akcije naročito u seoskim opštinama (samodoprinos) i u predgrađima. U velegradskoj sredini na mesnu zajednicu se gledalo kao na „pastorče

sistema“. Može se reći da je u seoskim i prigradskim sredinama zainteresovanost, participacija i identifikacija građana sa mesnom zajednicom bila vrlo visoka. U gradskim sredinama to je zavisilo od težine problema, krize i konfliktne situacije koja je dovela do pitanja interese većine lokalnog stanovništva, itd. U oba slučaja aktivnost i organizovanost mesne zajednice znatno su zavisile od tipa mogućnosti delovanja pojedinaca i grupnih aktera i njihovih akcionih kapaciteta.

Važno je istaći da je samoupravljanje uvedeno odozgo; ono je na izvestan način oktroisano od strane neprikosnovene elite unutar jednopartijskog komunističkog sistema. Moglo bi se reći da od Drugog svetskog rata pa gotovo do danas, postoji prevaga političkog podsistema nad ostalim podsistemima kao opšta osobina prakse društvenog uređenja. Suprotno partijskoj ideologiji po kojoj se društvena nejednakost utemeljuje i u ekonomskom podsystemu (‘u proizvodnim odnosima’) i pod vođstvom radničke klase, mehanizme realizacije nove jednakosti preuzeo je politički sistem i partijski vrh. Ovaj obrt je proizveo takvu horizontalnu strukturu u kojoj osnovne delatnosti nisu sfere odlučivanja, već je to samo jedna – politička (Pešić, 1986, 46). Dakle, budući da je u socijalizmu politički podsistem imao prevagu nad drugim podsistemima (ekonomskim i kulturnim), odnosno pošto je u njemu postojao politički monopol, zvanična koncepcija jugoslovenskog samoupravnog socijalizma bila je, u stvari, neegalitaristička, zato što je u primarnim odnosima zastupala nejednakost ljudi. Otuda prozilaze i sve ostale nejednakosti uključujući i nejednakosti u odlučivanju građana na lokalnom nivou. Uproščeno rečeno, čitav niz decenija posle Drugog svetskog rata glavne odluke u opštinama donosio je svojesvrni trijumvirat: partijski sekretar, predsednik opštine i direktor najznačajnijeg preduzeća, koji su, po pravilu, svi bili članovi KP/SK. Ovome treba dodati i da je policijski vrh na lokalnom nivou bio pod partijskom kontrolom. Pitanje je da li je danas drugačija situacija s obzirom na preveliki uticaj političkih partija u skupštini jedinice lokalne samouprave i na zanemarivanje interesa izborne osnove.

Vratimo se na Čukaricu. Postavlja se pitanje o karakteru urbanizacije Banovog Brda i Žarkova. Da li je ta urbanizacija u znaku rasta ili razvoja, tj. da li smo svedoci pretežno kvantitativnih ili kvalitativnih promena u socioprostornom razvoju ovog područja? Ima li elemenata stihijnosti u urbanizaciji ovih naselja, i tako dalje?

Kakva je veza između urbane politike, stambene politike i važećeg „modela“ urbanizacije? Kakve su mogućnosti za ravnomerniji, umereniji i usporeniji rast Beograda i proučavanog područja? Do čega dovodi masovna stambena izgradnja koja je po svom karakteru dvojaka: tržišna i dirigovana, ekonomska i socijalna? Ponavljaju li se procesi uočeni u drugim našim sredinama da su uglavnom nekvalifikovani i niskokvalifikovani radnici primorani da ilegalno i polulegalno grade kuće na periferiji, dok su stanovnici novih naselja, zavisno od njihovog standarda, većinom vlasnici uglavnom podstandardnih kuća, a drugi većinom nosioci stanarskog prava? Socioekonomske razlike među njima su značajne i idu u korist drugih. Na ovo poslednje pitanje može se odmah dati potvrđan odgovor.

Isto tako, postavlja se pitanje ponavlja li se praksa prema kojoj što je jedno novo naselje kvalitetnije opremljeno i što je na boljoj lokaciji, to su i njegovi stanovnici moćniji i bogatiji? Da, i ovde je potvrđan odgovor. S tim što se prelaskom na tzv. društveno usmerenu stambenu izgradnju segregacija pomerala sa pojedinaca (domaćinstava) na preduzeća (ustanove) siromašna i bogata, ali nije iščezla.

Da bi se odgovorilo na pitanje ko proizvodi prostor u socijalizmu neophodno je povezati političko-ekonomsku analizu sa analizom koja upoređuje normativno sa faktičkim, vrednosno sa stvarnim. Od značaja je oceniti kakva je priroda odnosa između naselja i mesnih zajednica različitih tipova na proučavanom prostoru, kakve prostorne, društvene, ekonomske i kulturne razlike postoje između njih. Tačnije, postoji li i u kojoj meri stara podela rada i njene negativne posledice. S obzirom na „sitizaciju“ centra Beograda, osobito je značajno oceniti karakter odnosa Banovog Brda i Žarkova u celini i njihovih mesnih zajednica posebno prema tom centru, odnosno centralnim delovima Beograda.

Pošli smo od pretpostavke da se 11 mesnih zajednica proučavanog područja međusobno razlikuju u pogledu njihovog broja stanovnika, veličine teritorije, lokacije, vremena i načina uključivanja u gradsko tkivo, razvijenosti urbane i stambene infrastrukture, stepena aktivnosti u rešavanju problema, jačine osećanja pripadnosti mesnoj zajednici, i tako dalje. Granice nekih mesnih zajednica su manje ili više, prostorno, funkcionalno i socijalno arbitrarno određene. Postoje i mesne zajednice tradicionalnog porekla, to jest one koje su se formirale polazeći od starog seoskog jezgra (Žarkovo) ili manjih urbanih celina, vremenom uključenih u u šire gradsko tkivo. Mesne zajednice koje se podudaraju sa novim planski nastalim naseljima imaju određeni prostorni okvir ali su funkcionalno nerazvijene i zavise od starijih delova grada. U stvari, sve proučavane mesne zajednice bile su zavisne od centra Beograda koji je tada u našoj sredini još uvek bio privlačan kao mesto razmene dobara i usluga, koordinacije i upravljanja decentralizovanim aktivnostima, kao stvarni i simbolički integrator. Novo naselje čak i najbolje planirano, ne može biti „grad u malom“, jer nije u mogućnosti da reprodukuje raznovrsnost velikog grada, već će uvek zavisiti od glavnog ili sekundarnog centra. I to prvenstveno kulturno i rekreativno. Novo stambeno naselje se tada, planski ili stihijno, uklapalo u postojeći funkcionalni ili socijalni zoning Beograda i održavalo ga svojom monofunkcionalnošću i relativnom socijalnom homogenošću.

Način života se može odrediti kao pojavni oblik svakodnevnih prakse pojedinaca i društvenih grupa (izraz ukupne /re/produkcije njihove egzistencije) koji se može sagledati kao proces zadovoljavanja, menjanja i razvijanja potreba. Tadašnja sociološka istraživanja (V. Pešić) u našoj sredini uočila su razlike između statusnog i ekskluzivnog stila života „srednje klase“ (prestiz i privatizam) i radničkog „stila života“ (nesigurnost i lišavanje). Način života pojedinih društvenih grupa uslovljen je njihovim položajem u datoj podeli rada. Ono što najpre stvara razlike u načinu života pojedinaca i društvenih grupa jeste njihov materijalni položaj. Ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, izuzimajući seljake i zanatlije, nije ukinulo svaki oblik privilegija.

Imovinska nejednakost je i dalje trajala. I to kako ona koja se zasnivala na radu, tako i ona koja je počivala na političkom monopolu koji je omogućavao da se na legalan ili nelegalan način privatizuje dominantna društvena svojina. Step en obrazovanja je bio drugi važan činilac društvenog raslojavanja koji određuje stil života.

U našoj analizi posvetili smo pažnju socioekonomskom statusu domaćinstava i kućedomaćina, njihovim uslovima stanovanja, snabdevanja, korišćenja usluga, provođenja slobodnog vremena, njihovim učešćem u donošenju odluka, njihovim neformalnim odnosima i tako dalje. Struktura upotrebne vrednosti naselja sadrži sledeće elemente: 1. morfologiju i prostornu organizaciju, 2. opremljenost i dostupnost sadržaja, 3. sigurnost u naselju, 4. socijalnu strukturu naselja, 5. položaj socijalnih grupa u naselju, 6. socijalne odnose u naselju, i 7. održavanje, menjanje i razvoj naselja. (Seferagić, 1982, 187)

Naselje je utoliko kvalitetnije ukoliko je u njemu moguće zadovoljiti više svakodnevnih potreba. Elementi kvaliteta života u novim stambenim naseljima jesu: 1. predškolske ustanove, 2. ustanove tadašnjeg usmerenog obrazovanja, 3. ustanove osnovne zdravstvene zaštite, 4. kulturne ustanove, 5. ustanove za rekreaciju, 6. ustanove masovnih komunikacija, 7. ustanove socijalne zaštite, 8. trgovina na malo, 9. saobraćajna opremljenost, 10. rad u naselju, 11. radna sigurnost, 12. fizička sigurnost, i 13. ekološka sigurnost.

Osnovni rezultati istraživanja

Složićemo sa sa J. Županovom da društveni razvoj ima tri komponente: kvantitativnu, kvalitativnu i vrednosnu. Kvantitativna komponenta razvoja znači dodavanje novih kvalitativno jednakih jedinica narodnoj privredi ili proces rasta. Kvalitativna komponenta pored kvantitativne dimenzije sadrži kvalitativne promene i to pre svega, u društvenim odnosima. Vrednosna komponenta razvoja je povezana sa merenjem promena u odnosu na neki vrednosni sistem, u ovom slučaju na sistem samoupravnog socijalističkog društva. Imajući na umu ovo gledište ukratko ćemo se osvrnuti na karakter društvenog razvoja Čukarice (Beograda), odnosno Banovog Brda i Žarkova u posleratnom socijalističkom periodu.

Kvantitativno gledano, povećani su realni dohodak, životni standard, kupovna moć, itd. stanovništva proučavanih naselja. I pored njegovog pada u poslednje vreme, životni standard je znatno veći nego pre Drugog svetskog rata.

Povećanje životnog standarda ima i svoju kvalitativnu dimenziju zbog promena koje unosi u način života. Osnovne kvalitativne promene se sastoje u preobražaju privredno aktivnog stanovništva, a zatim u uvođenju samoupravljanja kao novog oblika ekonomske organizacije (tada OOUR) i novog oblika političkog sistema (delegatski sistem), i najzad u formulisanju „samoupravne ideologije“. Osim toga, kvalitativne promene su doživele i neke institucije. Tako se porodica preobrazila iz proširene u nuklearnu porodicu. Došlo je do promena u obrascima ponašanja, u idejama, i tako dalje.

Preobražaj stanovništva od poljoprivrednog u nepoljoprivredno i prelazak stanovništva iz sekundarnog u tercijarni sektor su stvarne kvalitativne promene.

Promenjena je klasno-slojna struktura Banovog Brda i Žarkova. Za razliku od predratnog, pretežno radničkog i seljačkog dela beogradskog predgrađa, formirana je pretežno službeničko-stručnjačka naseobina. Samim tim izmenjena je i socijalna topografija proučavanog dela Čukarice. Uspostavile su se dakle, razlike između predratne (kapitalističke) i socijalističke socioprostorne strukture. Ali nije iščezla klasna fizionomija tog prostora, jer nije iščezla socijalna segregacija po mestu stanovanja. Naime, podignuta su nova uglavnom službeničko-stručnjačka naselja i nekoliko višespratnica u kojima stanuju politički rukovodioci, s jedne, a nije izvršena „deslamizacija“, s druge strane. Još uvek postoje ostaci predratne stambene bede sa novim elementima i starim i novim siromašnim žiteljima na Čukaričkoj padini i drugde. Društvena nejednakost je ostavila pečat na prostoru.

Ako su za Čukaricu važili trendovi razvoja koji su postojali u tadašnjem globalnom društvu, onda se može reći da je uvođenje samoupravljanja ostalo uglavnom na nivou koncepta projekta, jer nije izmenilo strukturu moći ni na mikronivou (preduzeća, mesne zajednice), ni na makronivou. Onamo gde ga je bilo, samoupravljanje je bilo više razvijeno u radnoj organizaciji, nego u mesnoj zajednici. Povezivanja „radno zasnovanog“ i „stambeno zasnovanog“ samoupravljanja gotovo da i nije bilo. Umesto stvarne kvalitativne promene u smislu emancipacijskih akcija radnih ljudi došlo je do kvantitativnog umnožavanja organa, institucija, delegacija, samoupravnih sporazuma, dogovora, i tako dalje. „Samoupravna ideologija“ je dobila funkciju „političke formule“ koja je prikrivala odsutnost sadržaja i stvarnih promena (Županov, 1985, 71). „Razvoj je sveden na kvantitativni aspekt uz gubitak vrednosnog kriterijuma. A time se pokazuje da je to najvećim delom rast, a ne razvoj. (...) Dakle, postoji paralelizam između ekonomskog i društvenog razvoja – oba su pretežno rast – a ne razvoj.“ (Županov, 1985, 71)

Posle 1974. godine na Čukarici, kao i svuda u Jugoslaviji, porastao je broj neproaktivnih radnika u novostvorenim SIZ-ovima, dok se istovremeno nije smanjio broj organa i činovnika u državnim službama koji su pre toga upravljali sistemom društvenih delatnosti. Sve je to praćeno neefikasnošću u trošenju sredstava za društvene delatnosti i nezadovoljavajućim kvalitetom njihovih usluga.

Rezultati našeg istraživanja su još pokazali da su svakodnevni život stanovnika Banovog Brda i Žarkova najviše vezani za probleme u vezi zapošljavanja, stanovanja, ishrane, politike, saobraćaja, snabdevanja, zadovoljavanja kulturnih potreba, i tako dalje.

Nezaposlenost je i tada bila masovna društvena pojava. Nezaposlenosti je bilo sve više, a čekanje posla je bilo sve duže. Ublažavanje tog problema se očekivalo razvojem tržišta radne snage, razvojem samoupravljanja i intervencijom društveno-političkih zajednica, odnosno države. Budući da su na proučavanom području nedostajale zanatske usluge i usluge druge vrste na favorizovanje male privrede se računalo kao na jedan od značajnih puteva da se u postojećim uslovima krize smanji nezaposlenost, zadovolje

određene potrebe lokalnog stanovništva i promeni monofunkcionalnost nekih mesnih zajednica.

Prihvatljivo je gledište D. Seferagić po kome bi kvalitetno stanovanje u socijalističkom samoupravnom društvu bilo ono koje bi zadovoljilo sledeće osnovne zahteve: 1. ovladavanje građana uslovima i načinom proizvodnje stambene okoline, 2. raspodela postojećih stambenih uslova na temelju pravde kao vrhunske vrednosti, 3. zadovoljavanje stambenih potreba od egzistencijalnih do razvijenih.

Povodom urbane obnove i „deslamizacije“ na Čukarici, tada smo smatrali, a i sada to mislimo, da treba prestati sa praksom raseljavanja stanovnika nehigijih naselja daleko od njihovog ranijeg prebivališta i sa praksom njihovog smeštanja u posebne zgrade sa podstandardnim uslovima, jer se tako obnavlja rezidencijalna segregacija sirotinje. To, između ostalog, znači da je trebalo uvažavati potrebe i želje žitelja nehigijenskih naselja i drugih lokaliteta koji se ruše (a na njihovom mestu se grade stambene zgrade) da ostanu gde su bili ili bar u blizini starog mesta stanovanja kako bi se izbegla džentifikacija. Ali to ne treba shvatiti kao zalaganje da deo radništva i druge sirotinje bude stalno vezano za jedno mesto. Potrebno je, naime, stvoriti mogućnost za preseljenje u uslovima pune slobode izbora mesta stanovanja. Što je veća prostorna i društvena pokretljivost pripadnika pojedinih društvenih slojeva, to je veća otvorenost i demokratičnost društva. Međutim, to ne znači da se „dirigovano“ raseljavanje može predstavljati kao vid socioprostorne pokretljivosti. Ponovno nastanjivanje na isto ili približno isto mesto je sporije i skuplje, jer je „neophodna tačna sinhronizacija više različitih etapa na više sektora (eksproprijacija, rušenje, gradnja, useljavanje“ (H. Coing) što nije lako organizovati. Uz to, preporučivali smo da ukoliko budu uvedene ekonomske stanarine, treba primeniti politiku subvencionisanih stanarina u odnosu na siromašne slojeve stanovništva.

S obzirom da su se 80-tih godina pojavili zahtevi za uvođenje ekonomskih zakonitosti u stambeno-komunalnu oblast, ukazali smo na neka otvorena pitanja.

Mađarski sociolog Ivan Selenji je smatrao da u kapitalizmu tržište stvara nejednakosti, a država ih ublažava, dok je u etatističkom socijalizmu obratno. On je tvrdio da redistributivne ekonomije pomažu bogatima (privilegovanima), a odmažu siromašnima. Po njegovom mišljenju, uvođenje tržišta u socijalizmu bi znatno bolje rešilo stambeno pitanje siromašnih slojeva. U zemljama realno postojećeg socijalizma stanovi su bili skupi a stanovanje (niske stanarine) je bilo jeftino, pa su zato moćnici prvo sebi dodeljivali stanove, a ostali su morali dugo da čekaju. Pored toga, moćnici su postajali nosioci stanarskog prava, a ostali su bili prinuđeni da sami grade kuće i stanove.

U našem društvu posle Drugog svetskog rata do 1991. godine, raspodela stanova se menjala u skladu sa promenama stambene politike u njenoj socijalnoj funkciji. Počelo se od centralne društvene raspodele stanova, preko raznih posrednika do nekih samoupravnih oblika. Istovremeno su postojale raspodela društvenih stanova, raspodela koju vrše preduzeća koja su finansirala stanogradnju, tržište stanovima u društvenom vlasništvu (zamena stanarskog prava) i tržište stanova u privatnom vlasništvu.

Budući da su i kod nas stanovi 80-tih bili veoma skupi a stanarine još uvek niske, najveći interes je postojao za dobijanje stanarskog prava. Bogatija i uspešnija preduzeća su dodeljivala svojim članovima stanarska prava, a siromašnija to nisu bila u stanju ili su to retko činila. Nosiooci stanarskog prava su po pravilu bili privilegovani u odnosu na vlasnike stanova, mada ima izuzetaka. „Tamo gdje socijalna politika i stambena politika (društvo i preduzeća) određuju kriterijume raspodjele, pravda tj. jednakost vrlo je arbitrarno definirana“ (Seferagić, 1984, 82).

Kada je kod nas stambena izgradnja u većoj meri bila stvar tržišta (od 1965. godine do tzv. društveno usmerene stambene izgradnje), radilo se zapravo o nesavršenom tržištu (D. Sekulić) na kome je potražnja uvek bila veća od ponude, cene su stalno rasle, a postojao je monopol određenih građevinskih preduzeća koja su kasnila sa izgradnjom, jer je bilo osigurano izdvajanje sredstava za kupovinu stana.

Na drugoj strani, opremljenost Banovog Brda i Žarkova objektima društvenog standarda i komunalnom infrastrukturom nije bila optimalna. A u pojedinim mesnim zajednicama, naročito u Žarkovu, nije bila ni elementarna. Dostupnost pojedinih dobara i usluga u nekim mesnim zajednicama nije postojala ili je bila minimalna. Društvene potrebe ove vrste (snabdevanje, obrazovanje, javni prevoz, itd.) trebalo je po merilima socijalističkog društva da odgovaraju nivou kulture i civilizacije koju je postiglo društvo u celini.

Da bi žitelji Banovog Brda, a osobito Žarkova, prestali da na pretežno tradicionalan način (negradski nevelegradski) provode slobodno vreme, potrebno je bilo, pored ostalog, njihove mesne zajednice učiniti daleko kulturno opremljenijim, nego što su bile tada. Odnosno potrebno je bilo izgraditi ceo niz specijalizovanih kulturnih ustanova i poboljšati broj postojećih, ali, isto tako, razviti što raznovrsnije oblike kulturnog amaterizma i stvoriti uslove za samoinicijativni kulturni angažman pojedinih grupa građana.

Društveni odnosi u proučavanim lokalnim zajednicama nisu bili dovoljno razvijeni i bogati. Uglavnom su bili svedeni na usko shvaćeno susedstvo i određenu interesnu povezanost na nivou kućnih saveta i mesnih zajednica.

Različitoost društvenih odnosa i različitoost prostornih okvira su nešto što je najprirodnije i samim tim, najpoželjnije. To znači da pored odnosa integracije postoje i konfliktni odnosi, odnosi neslaganja, osporavanja, distanciranja i izolacije. Svaka vrsta odnosa je ljudski moguća i dopuštena, ukoliko ne dovodi u pitanje integritet pojedinca i lokalne zajednice.

Beograd 80-tih nije uspevao da ograniči svoj rast i po tom neuspehu je bio sličan metropolama svih evropskih socijalističkih zemalja. Uprkos tadašnjoj stagflaciji, nije došlo do usporavanja rasta Beograda. Centar Beograda, kao primerice i centar Budimpešte, imao je izrazitu administrativnu i komercijalnu funkciju, što je slučaj i sa metropolama na Zapadu. Na primeru Beograda i drugih metropola socijalističkih zemalja, moglo se govoriti o konvergenciji gradskih oblika socijalizma i kapitalizma. Pored određenih specifičnosti i razlika (pomanjkanje tržišta, delovanja gradske rente), nisu

postojale druge fundamentalne razlike između „socijalističke metropole“ i „kapitalističke metropole“. Bilo je tada približno isto sličnosti, koliko i razlika. Nije bilo ubedljivih razloga da se tada o našoj urbanizaciji govori kao o socijalističkoj u smislu ostvarenja socijalističkih ciljeva i vrednosti u proizvodnji prostora. Osobito ne u njenom kvalitativnom vidu. Razmatranje kvaliteta urbanizacije ima utoliko više smisla ukoliko su zadovoljene osnovne, nazovimo ih, kvantitativne potrebe u stanovanju, komunalnoj infrastrukturi i tako dalje. Nacionalizacija, slobodno raspolaganje građevinskim zemljištem i ekonomsko planiranje nisu bili dovoljni za temeljno rešavanje urbanog i stambenog pitanja u skladu sa vrednostima socijalističkog društva. Uz to, tada je bilo veštački razdvojeno društveno, ekonomsko i prostorno planiranje.

Da bi urbanizacija Čukarice bila i rast i razvoj, da bi imala svoju kvantitativnu, kvalitativnu i vrednosnu dimenziju, da bi postala cilj i smisao industrijalizacije (Lefevr) trebalo je ostvariti sledeće: 1. humanizaciju privatnog i društvenog života, 2. poboljšanje urbanog kvaliteta života, 3. demokratizaciju planiranja i procesa odlučivanja o razvoju naselja, 4. ravnomeran razvoj proučavanog područja, tj. ravnomeran raspored društvenog standarda što pretpostavlja ostvarenje zamisli o policentričnom Beogradu, 5. razvoj stanovanja, radnih mesta i centralnih funkcija u naseljima van užeg gradskog jezgra, (dakle, i na Banovom Brdu i u Žarkovu), 6. onemogućavanje socijalne segregacije u prostoru, 7. smanjivanje prostorne i vremenske distance između mesta stanovanja i mesta rada (disperzija radnih mesta širom grada, uključujući Banovo Brdo i Žarkovo), 8. različiti oblici urbane obnove: sanacija, rekonstrukcija, revitalizacija, restauracija, „deslamizacija“, pogašćavanje postojeće izgradnje interpolacijama stanovanja. itd., 9. stvaranje uslova za smanjenje do iščezavanja bespravne stambene izgradnje, 10. ograničavanje visine stambenih zgrada, 11. prelazni tipovi stanovanja i fleksibilno stanovanje, 12. unapređenje već postojećih vrednosti, 13. zaštita kulturno istorijskih vrednosti, 14. zaštita prirodno-rekreacionih rezervata, 15. davanje prednosti pešaku i osiguranje prvenstva javnog saobraćaja, itd.

Po tome kako su bila zamišljena, izgrađena, kao i po svom sadržaju, nova stambena naselja u našim gradovima tokom socijalizma nisu bila odgovarajući okvir za kvalitetan život na lokalnom nivou. Sa ovim stavom se slažu i građani Banovog Brda i Žarkova koje smo anketirali. Oni su kao prednosti novih stambenih naselja najčešće isticali njihove ekološke i lokacione pogodnosti, a ređe one njihove osobine koje su rezultat arhitektonsko-urbanističke delatnosti i delovanja komunalnih i drugih službi. Budući da su bila daleko od gradskih centara, pa i od grada, pojedina nova stambena naselja su u stvari „nova pregrađa“.

Umesto zaključka

Postavlja se pitanje do kakvih je urbanih promena došlo u periodu postsocijalističke transformacije (tranzicije) u Srbiji i drugde. Došlo je do potiskivanja socijalističkog karaktera gradova, uključujući naravno, i metropole, i do ustupanja mesta novim

teritorijalnim kolektivitetima koji su sazdani od raznih elementa presocijalističkog, socijalističkog i novog „tranzicionog“ elementa koji vremenom postaje dominantan. Urbana tranzicija podrazumeva javnu politiku koja podstiče razvoj tržišta, ekonomsko restruktuiranje u znaku deindustrijalizacije i rasta sektora usluga, kao i rastuću društvenu diferencijaciju. Najupadljiviji procesi urbanih promena u ovakvom ambijentu su: 1. privatizacija stanova, 2. komercijalizacija gradskih istorijskih jezgara, 3. pojačana rezidencijalna migracija, 4. rezidencijalna i komercijalna suburbanizacija, i 5. porast socioprostorne segregacije.

Privatizacija je dominantni proces u formiranju tržišne privrede, kao i reformi urbane i stambene politike u postsocijalističkim gradovima. Suština procesa privatizacije su vlasnička prava, tačnije, povraćaj tih prava.

I u „realno postojećem“ državnom socijalizmu i u samoupravnom socijalizmu, vlasništvo je bilo podeljeno između države i pojedinca: pravo na korišćenje nečega i ograničavanje tog prava, pravo na gradnju i ograničavanje tog prava, pravo na prodaju i nemetanje taksu na to pravo, pravo nasleđivanja i oduzimanje tog prava. U praksi pojedinih socijalističkih zemalja bilo je razlika u regulisanju ovih prava, ali je u svakoj od njih težište moći bilo na strani države.

Privatizacija je najviše uticala na promene u stambenom sektoru i na komercijalizaciju gradskog prostora. Prodaja društvenih stanova je signalizirala definitivni slom društvenog vlasništva i pružanje mogućnosti, ranije teško zamislivim, radikalnim promenama (Andrusz, Harloe i Sezelenyi, 1996, 193). Povraćaj punih vlasničkih prava nad stanovima bio je *conditio sine qua non* privatizacije i preduslov stvaranja tržišta na kome su stanovi mogli biti javno prodavani i iznajmljivani. Privatizacija i povraćaj vlasničkih prava su promenili gradove utičući na sektor zakupa, porast rezidencijalne mobilnosti i socioprostorne diferencijacije i segregacije, kao i na dalji kvalitet postojećeg stambenog fonda. Deregulacija renta je u tom pogledu bila naročito značajna. Uočljiv je prodor tzv. investitorskog (tržišnog) urbanizma kao rezultata interesnog saveza javnog (političari) i privatnog sektora (preduzetnici) u kome ovi poslednji, naročito u obličju tajkunskih investitora dominiraju u ostvarivanju vlastitih interesa. Dodajmo ovome i neuspešne zakonske i druge pokušaje legalizacije masovne bespravne izgradnje.

Neoliberalna ideologija tranzicije nameće utopijsku emancipatorsku koncepciju da će sam čin promene vlasništva, odnosno uvođenje privatne svojine i tržišta, ili prepuštanje tokovima globalizacije, doneti fundamentalnu promenu razvojnih potencijala zavisnih poluperiferijskih istočnoevropskih društava i njihovih gradova. Polanjijska knjiga „Velika transformacija“ nam poručuje da je slobodno tržište utopijska koncepcija, odnosno da su sva tržišta regulisana tako da njihove parametre uspostavljaju državne institucije. Uprkos svemu, poruka je Polanjijska, ne moramo se prepustiti „bahanalijskom slavljenju konzumerizma, kulturne fragmentacije i neobuzdanog individualizma“ (Skot, 2003, 82). Drugim rečima, „da bi zaštitilo 'sebe' društvo će, racionalno ili iracionalno, ograničiti područje na kome tržišta 'slobodno deluju'“ (Skot, 2003, 83). Pritom, valja reći

da biti za ograničeno dejstvo tržišta ne znači biti protiv tržišta uopšte. Polazeći od Polanjija, a pozivajući se na Botomora i Habermasa, Alan Skot iznosi prihvatljivo gledište: „Možemo prihvatiti da potpuna pobjeda političkog nad ekonomskim faktorom, vodi onim vrstama neefikasnosti koje su se pokazale u socijalizmu koji više ne postoji, istovremeno dokazujući da ona vrsta pobjede ekonomije nad društvenim i političkim koja bi se dogodila jednom za svagda, kako je zamišlja neoliberalizam, može da se postigne samo uz veliku socijalnu cenu. (...) Smrt komunizma, čak i ako je dokaz veće efikasnosti tržišta kao sredstva organizovanja ekonomskog života, samo po sebi ne podržava neoliberalni zahtev po kome logika tržišnih odnosa treba da istisne sve druge principe socijalne organizacije, izvan i s one strane ekonomske sfere. Ne može biti jednom za svagda izvojevana pobjeda kako ekonomskog, tako ni političkog faktora“ (Skot, 2003, 91). Kada se ovakvo stanovište prenese na našu idejnu (ideološku) scenu onda su autoru ovog teksta bliža gledišta egalitarnih liberala nego libertarijanaca, a od svih njih gledišta obnovljene socijaldemokratije, recimo Gidensovog „trećeg puta“.

Citirana literatura:

1. Seferagić, Dušica i drugi, 1982, *Društveni koncept novog naselja*, IDIS, Zagreb
2. Seferagić, Dušica, 1984, *Problemi kvalitete života u novim stambenim Naseljima*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
3. Jelušić, Mato, Vujović, Sreten, 2002, *Ko odlučuje u Budvi – istraživanje uticaja Građana opštine Budva na donošenje lokalnih odluka*, „Argonaut“, Budva
4. Lefevr, Anri, 1974, *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd
5. Pešić, Vesna, 1977, „Društvena slojevitost i stil života“ u knjizi *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za društvena istraživanja, IDN, Beograd
6. Szelenyi, Ivan, 1983, *Urban Inequalities under State Socialism*, Oxford University Press, New York
7. Vujović, Sreten., 1985, *Živeti na Čukarici – sociološko istraživanje Banovog Brda i Žarkova*, Institut za sociološka istraživanja FF, Beograd
8. Vujović, Sreten, 2002, „Urbane promene u Srbiji“ u *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, prir. S. Bolčić i A. Milić, ISI FF, Beograd
9. Županov, Josip, 1985, „Sociološki vidici razvoja“, „Sociologija“, 1-2, Beograd
10. Rus, Veljko, 1985, „Društveni razvoj i kvalitet života“, „Sociologija“, 1-2, Beograd
11. Skot, Alan, 2003, „Globalizacija: društveni proces ili politička retorika“ u knjizi *Globalizacija – mit ili stvarnost*, prir. V. Vuletić, ZUNS, Beograd